

Izglītības
un zinātnes
ministrija

PuMPuRS

Atbalsts priekšlaicīgas
mācību pārtraukšanas
samazināšanai

*Iepirkuma „Metodisko atbalsta līdzekļu izstrādes
ekspertu pakalpojumu iepirkums”*

3. daļa

Metodiskā atbalsta līdzekļa

Rekomendācijas darbam ar vecākiem

informatīvais materiāls

Autori:

Rudīte Andersone

Alla Plaude

Lūcija Rutka

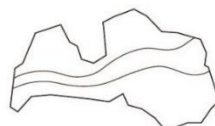
Elita Stikute

2018

Izglītības
kvalitātes
valsts
dienests

NACIONĀLAIS
ATTĪSTĪBAS
PLĀNS 2020

EIROPAS SAVIENĪBA
Eiropas Sociālais
fonds

Saturs

Ievads	3
1. Vecāki un ģimene kā izglītības procesa resurss	5
2. Izglītības iestādes sadarbība ar vecākiem un ģimeni	6
2.1. Izglītības iestādes iespējas sadarbības ar vecākiem un ģimeni veicināšanā	7
2.2. Sadarbības ar vecākiem un ģimeni veidi un paņēmieni	8
2.3. Izaicinājumi sadarbībai ar vecākiem un ģimeni, ieteikumi sadarbības barjeru pārvarēšanai	13
2.4. Sadarbības ar vecākiem un ģimeni specifika profesionālās izglītības iestādēs	16
3. Vecāku un ģimenes iesaiste vardarbības prevencijā, identificēšanā un novēršanā	17
4. Starpinstitūciju sadarbība ar vecākiem un ģimeni	22
Izmantotās literatūras un avotu saraksts	23

Ievads

Eiropas Savienības fondu 2014.–2020. gada plānošanas perioda darbības programmas „Izaugsme un nodarbinātība” 8.3.4. specifiskā atbalsta mērķa „Samazināt priekšlaicīgu mācību pārtraukšanu, īstenojot preventīvus un intervences pasākumus” ietvaros Izglītības kvalitātes valsts dienests (turpmāk – IKVD) no 2017.gada 16.marta ir sācis īstenot projektu „Atbalsts priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas samazināšanai”. Šī projekta ietvaros tiek izstrādāti vairāki metodiskā atbalsta līdzekļi, tai skaitā „Rekomendācijas darbam ar vecākiem”.

„Rekomendācijas darbam ar vecākiem” ir izstrādātas saskaņā ar Ministru kabineta 2016.gada 12.jūlija noteikumiem Nr. 460 „Darbības programmas „Izaugsme un nodarbinātība” 8.3.4. specifiskā atbalsta mērķa „Samazināt priekšlaicīgu mācību pārtraukšanu, īstenojot preventīvus un intervences pasākumus” īstenošanas noteikumi”.

Metodiskā atbalsta līdzekļa informatīvā materiāla mērķauditorija ir vispārējās izglītības un profesionālās izglītības iestāžu pedagogi.

Vīzija: vecāki un ģimene – resurss priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas mazināšanai, ar kura palīdzību iespējams veicināt izglītojamā mācīšanās motivāciju, uzlabot sadarbību, veicināt emocionālo labizjūtu izglītības vidē.

Misija: mērķtiecīgi sadarbojoties ar vecākiem, uzlabot viņu izpratni par mācīšanās procesu un izglītojamo psiholoģiskajām īpatnībām un vajadzībām, tādējādi iesaistot vecākus atbalsta sistēmas veidošanā, pedagoģisku problēmu risināšanā, starpinstitūciju sadarbībā, izglītojamo emocionālās pašizjūtas uzlabošanā un mācību sasniegumu paaugstināšanā.

Vērtības: metodiskā atbalsta līdzekļa “Rekomendācijas darbam ar vecākiem” informatīvais materiāls ir orientēts uz pedagoga profesionalitātes veicināšanu sadarbībā ar vecākiem, izprotot izglītojamā vajadzības, viņa uzvedības problēmas un riskus, mūsdienu ģimeņu daudzveidību un specifiku, kā arī pedagoga un vecāku sadarbības būtību, saturu un funkcijas. Darbā ar vecākiem pedagogs pārzina sadarbības veidus un metodes, izmanto piemērotus paņēmienus konstruktīva dialoga veidošanā un vecāku iesaistīšanā priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas mazināšanā un tās risku novēršanā, demonstrē augsta līmeņa atbildību, toleranci, empātiju, elastību un atvērtību.

Metodiskā atbalsta līdzekļa informatīvā materiāla **mērķis** ir piedāvāt rekomendācijas vispārējās izglītības un profesionālās izglītības iestāžu pedagogiem darbam ar vecākiem un ģimenēm atbilstoši normatīvajam regulējumam, zinātniskajām atziņām, lai novērstu vai mazinātu priekšlaicīgu mācību pārtraukšanu un tās riskus.

Rekomendāciju aktualitāte: mūsdienu mainīgajā izglītības vidē vispārējās izglītības un profesionālajās izglītības iestādēs arvien aktuālāka kļūst priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas problēma. Kā norādīts Eiropas Komisijas mājas lapā (http://ec.europa.eu/education/policy/school/early-school-leavers_lv), jaunieši priekšlaikus pārtrauc izglītību un apmācību dažādu iemeslu dēļ: tās var būt personiskās vai ģimenes problēmas, mācīšanās traucējumi vai nestabila sociālekonomiskā situācija. Eiropas Komisijas publicētajā Izglītības un apmācības pārskatā, kuru apstiprinājuši visu Eiropas Savienības (turpmāk – ES) dalībvalstu valdību pārstāvji, novērtēts ES un valstu progress, izmantojot sešus mērķrādītājus, no kuriem pirmais ir līdz 2020.gadam samazināt izglītību priekšlaikus pārtraukšo procentuālo daudzumu līdz mazāk nekā 10% (Eiropas Komisija, 2017). Arī „Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2014.-2020.gadam” norādīts mērķis panākt, lai 18-24 gadus vecu izglītības iestādi nepabeigušo iedzīvotāju īpatsvars nebūtu augstāks par 10% (Saeima, 2012).

Priekšlaicīga mācību pārtraukšana ir šķērslis ekonomikas izaugsmei un nodarbinātībai. Tā kavē produktivitāti un konkurētspēju, veicina nabadzību un sociālo atstumtību. Jauniešiem, kuri priekšlaicīgi pamet mācības, trūkst prasmju un kvalifikācijas, zināšanu, lai sekmīgi iesaistītos darba tirgū, veidotu stabilus ģimenes pamatus. Lai risinātu šo situāciju, ir svarīgi atzīt – lai gan mācību pārtraukšana šķiet izglītības sistēmas jautājums, tā būtiski ietekmē ne tikai ģimeni un izglītību, bet arī valsts ekonomiku, nodarbinātību, sociālās garantijas, veselību, vidi, kultūru utt.

Lai samazinātu priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas riskus, izglītības speciālisti uzsver, ka liela nozīme ir tam, kā darbojas izglītības sistēma, kāda atmosfēra valda izglītības iestādē, kādas ir izglītojamo savstarpējās attiecības un mikroklimate klasē/grupā, kā arī īpaši svarīgi ir tas, kā veidojas sadarbība starp izglītības iestādi un vecākiem. Uz izglītības iestādi izglītojamais ierodas ar tieši ģimenē gūtu vērtību, attieksmju un uzskatu sistēmu, tādējādi ģimenei ir ļoti liela nozīme veiksmīgā izglītojamo mācību un socializācijas procesā. Pasaulē ir veikti pētījumi, kas liecina, ka izglītojamo mācību rezultāti (izglītības iestādes apmeklējums, uzvedība, izglītības pārtraukšanas riska samazinājums, akadēmiskie sasniegumi un izglītojamā labizjūta) uzlabojas, kad vecāki iesaistās izglītības procesā un izglītības iestādes dzīvē (Castro u.c., 2015). Tāpat starptautiskie pētījumi rāda, ka tieši izglītības iestādei un pedagogiem ir galvenā loma pozitīva sadarbības klimata veidošanā un vecāku iesaistīšanā, ņemot vērā vecāku komunikācijas stilu, attieksmes un gaidas (Barr, Saltmarsh, 2014). Jāpiebilst, ka šobrīd arī Latvijā vecāki arvien aktīvāk izrāda iniciatīvu, piedalās savu bērnu izglītībā un iesaistās dažādās vecāku aktivitātēs un organizācijās, piemēram, Latvijas Vecāku forumā, Latvijas Vecāku kustībā, biedrībā

„Vecāki par izglītību” un citās, kas kopīgiem spēkiem mēģina risināt tām nozīmīgus jautājumus par bērna izglītību (Damberga, 2017).

Metodiskā atbalsta līdzekļa „Rekomendācijas darbam ar vecākiem” informatīvais materiāls sniegs apkopotu informāciju no nacionālajiem un starptautiskajiem zinātniskajiem pētījumiem par dažādiem izglītības iestādes un vecāku sadarbības aspektiem un konkrētus ieteikumus vecāku un ģimeņu sasniedzamībai, iesaistīšanai un veiksmīgas sadarbības veidošanai. Tādējādi tiks realizēts šī metodiskā atbalsta līdzekļa mērķis – sniegt atbalstu vispārējās izglītības un profesionālās izglītības iestāžu pedagogiem darbam ar vecākiem un ģimenēm, lai novērstu vai mazinātu priekšlaicīgu mācību pārtraukšanu un tās riskus.

1. Vecāki un ģimene kā resurss izglītības procesā

Ģimene ir katra indivīda, tai skaitā izglītojamā, primārā vide. **Ģimene** tiek definēta kā divu vai vairāku cilvēku savienība, kuri ir saistīti ar radniecības saitēm, laulību, adopciju vai izvēli un izjūt emocionālu saikni un pienākumus cits pret citu (Miltuze, Biseniece, 2015). Tradicionāli ģimeni veido vīrietis un sieviete, kuri ir laulājušies vai dzīvo kopā nelaulājušies un kuriem ir bērni, kas dzimuši viņiem vai arī ir pieņemti vai adoptēti. Šādu ģimeni dēvē par *kodolģimeni* (kā sinonīmi tiek lietoti arī nukleārā ģimene, pamatģimene). *Paplašināto ģimeni* veido pārējie asinsradnieki – vecvecāki, krustvecāki, māsīcas, brālēni utt. (Biseniece, 2015).

Tomēr Latvijas 21.gadsimta ģimene un tās struktūra, salīdzinot ar pagājušā gadsimta tradicionālajām ģimenēm, ir būtiski mainījusies (Zvidriņš, 2003; Āboliņa, 2013). 2011.gada tautas skaitīšanas¹ materiālu izstrādē tika izmantoti seši ģimeņu tipi: laulātie pāri ar bērniem (32,3%), laulātie pāri bez bērniem (21,2%), mātes ar bērniem (29,1%), tēvi ar bērniem (4,3%), neregistrētā laulībā dzīvojoši pāri ar bērniem (7,8%), neregistrētā laulībā dzīvojoši pāri bez bērniem (5,3%) (Āboliņa, 2013). Izpētes ziņojumā par daudz bērnu ģimeņu situāciju mūsdienu Latvijā (Sabiedrības integrācijas fonds, 2013) bez iepriekš minētajiem ģimeņu tipiem vēl tiek norādītas viena cilvēka ģimenes; ģimenes, kurās dzīvo vecāki, viņu bērni no iepriekšējām attiecībām un viņu kopīgie bērni; ģimenes, kurās kopā ar vecākiem (-u) dzīvo arī viens vai vairāki vecvecāki vai citi radnieki; kā arī ģimenes, kur viens vai abi vecāki ir vēl oficiālā laulībā ar savu iepriekšējo partneri. Tomēr arī šāds dalījums neietver visus iespējamus ģimeņu tipus. Sociālantropoloģe A. Putniņa (2008) norāda arī uz tādu ģimeņu eksistenci, kur bērnus audzina

---

¹ Tā kā tautas skaitīšana tiek veikta ne retāk kā reizi 10 gados, šobrīd jaunākie dati par ģimeņu struktūru ir pieejami 2011.gadā veiktajā tautas skaitīšanā.

divi viena dzimuma pieaugušie (piemēram, māte un meita, divas māsas, homoseksuāli pāri u.c.).

Tātad mūsdienās ģimenes ir ļoti dažādas gan strukturālā, gan nacionālā, gan ekonomisko apstākļu un iespēju ziņā. Sadarbības veidošanā ar izglītojamā ģimeni izglītības iestādei un pedagogiem iespēju robežās ir jābūt elastīgiem, tolerantiem. Jāņem vērā gan vērtību joma, gan ģimenes materiāli ekonomiskās iespējas, ciktāl tās attiecas uz izglītības ieguves procesu konkrētajā izglītības iestādē.

Pēdējās desmitgadēs Eiropā un ASV vecāku līdzdalībai bērna izglītības procesā tiek pievērsta pastiprināta zinātnieku un izglītības politikas veidotāju uzmanība, jo vecāku iesaistīšanās pozitīvi ietekmē izglītojamo sasniegumus, motivāciju un labizjūtu skolā (Damberga, 2017). Vecāku un ģimenes iesaistīšanās izglītības procesā ir daudzdimensionāls un divvirziena jēdziens, kas ietver dažādus vecāku attieksmju, uzvedības un aktivitāšu aspektus un kas ir atkarīgs gan no pašu vecāku vēlēšanās iesaistīties un to ietekmējošiem faktoriem, gan arī no faktoriem, kuri saistīti ar bērnu (piemēram, izglītojamā personība, vecums, problēmu esamība/neesamība izglītības iestādē u.c.), no pedagogiem (piemēram, klases/grupas audzinātāja gatavība sadarboties, atsaucīgums u.tml.) un izglītības iestādes kopumā (piemēram, izglītības kopējā politika sadarbībai ar vecākiem, konkrētās klases lielums u.c.) (Damberga, 2017).

Lai arī 2014.gadā Latvijā veiktajā pētījumā par priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas iemesliem (Izglītības un zinātnes ministrija, 2015) secināts, ka tikai 3% aptaujāto šie iemesli ir saistīti ar vecākiem, tomēr sadarbība ar izglītojamo ģimenēm ir svarīga visos priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas aspektos, piemēram, sadarbība ar vecākiem kavējumu problēmas risināšanā, pazeminātu mācību sasniegumu gadījumos, izglītojamo savstarpējās vardarbības prevencijā u.c.

2. Izglītības iestādes sadarbība ar vecākiem un ģimeni

Pozitīva, uz savstarpējo cieņu balstīta izglītības iestādes un ģimenes sadarbība ir viens no svarīgākajiem priekšnoteikumiem izglītojamā personības attīstībai. Tā nosaka, kā veidosies viņa vajadzības un intereses, attieksme pret izglītības iestādi, darbu un sabiedrību. Sadarbība ir savstarpēji saskaņota, vajadzības gadījumā sadarbības partneri cits citam palīdz un cits citu atbalsta, viņiem var būt kopīgs mērķis un uzdevumi (Beļickis u.c., 2000, 151). Tikai vienota darba rezultātā, izglītības procesā vienlīdz aktīvi sadarbojoties izglītības iestādes pedagogiem,

speciālistiem (psihologam, speciālajam pedagogam, medmāsai u.c.) un ģimenei, var gūt panākumus un labus rezultātus, kā arī novērst priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas riskus.

Ja ģimene, pedagogi un speciālisti izglītojamajam nepalīdz risināt viņa problēmas, tad augot un attīstoties veselības, uzvedības problēmas un mācīšanās grūtības neizzūd, bet gan pastiprinās. Sadarbojoties gan ģimenei, gan pedagogiem vajadzētu atcerēties, ka katram sadarbībā iesaistītajam ir sava pieredze, vajadzības, mērķi, intereses un vērtību sistēma. Katrs izglītojama, ģimene, izglītības iestāde ir unikāla, atšķirīga, tāpēc kopīgo mērķu īstenošanā sadarbības veidi un metodes var būt atšķirīgi. Būtiski ir atrast vispiemērotākos sadarbības veidus un metodes, izvērtējot katru niansi (Christenson, Rescly, 2010).

2.1. Izglītības iestādes iespējas sadarbības ar vecākiem un ģimeni veicināšanā

Pastāv vairākas stratēģijas, kā izglītības iestāde var veicināt sadarbību ar ģimenēm un paaugstināt skolas kapacitāti vecāku un ģimeņu iesaistīšanai sadarbībā. Šīs stratēģijas paredz dinamisku un interaktīvu **izglītības iestādes tēla veidošanu**, uzsverot (1) pozitīvu un pretimnākošu izglītības iestādes klimatu un (2) atbalstot savus pedagogus sadarbībā ar ģimenēm (Hoover-Dempsey u.c., 2005).

Ieteikumi izglītības iestādes kapacitātes palielināšanai sadarbībai ar ģimenēm

- Izveidot vizuāli viegli pamanāmas ekspozīcijas, izstādes netālu no ieejas izglītības iestādē, vestibilā, gaitenīs. Tās var būt gan informatīvas (par izglītības iestādes vēsturi, izglītojamo sasniegumiem), gan pašu izglītojamo izstrādāto darbu izstādes (piemēram, dažādās mācību stundās/nodarbībās izveidoti darbi). Šādas izstādes liecina par izglītības iestādes atvērtību, kā arī norāda, ka izglītības iestādei ir svarīgs savu izglītojamo radošais veikums.
- Vienlaicīgi būtu jāatvēr vieta arī izstādēm, kurās tiek atspoguļota ģimeņu iesaistīšanās izglītības iestādes dzīvē – piemēram, fotogrāfijas no kopīgiem pasākumiem, sporta dienām u.c. Šāda kopīgas sadarbības atspoguļošana izglītojamo vecākiem stiprina piederības izjūtu izglītības iestādei, arī potenciālo izglītojamo vecākiem rada pozitīvu priekšstatu par izglītības iestādes vēlmi sadarboties, un tas ir svarīgs aspekts, pieņemot lēmumu par konkrētas izglītības iestādes izvēli.
- Rūpēties, lai izglītības iestādes administrācijai un darbiniekiem, kuri pirmie nonāk kontaktā ar izglītības iestādes apmeklētājiem, būtu pozitīvas komunikācijas prasmes,

kas balstās uz cieņpilnu attieksmi pret izglītojamajiem, izglītības iestādes apmeklētājiem un ģimenēm. Svarīgi, lai dežuranta posteni ieņemtu darbinieks ar labām komunikācijas prasmēm un laipnu, pozitīvu attieksmi pret sarunu biedru, jo šis cilvēks ir pirmais, ko apmeklētāji satiek un ar kuru sāk veidoties priekšstats par izglītības iestādi.

- Rast iespēju izglītības iestādes ēkā un/vai teritorijā izveidot komfortablas, ērtas telpas, kurās nepieciešamības gadījumā vecāki varētu tikties uz sarunu ar pedagogiem, risināt savstarpējas sarunas, kā arī sagaidīt izglītojamos no mācībām, ja tas ir nepieciešams.
- Organizēt vecākiem izglītojošus pasākumus par viņiem aktuāliem jautājumiem – piemēram, pieaicinot speciālistus, rīkot informatīvas lekcijas par jauninājumiem un aktualitātēm izglītības sistēmā un saturā, mācīšanās motivāciju, uzvedības grūtībām, audzināšanu un citiem viņiem nozīmīgiem jautājumiem. Vienlaicīgi rūpēties, lai ģimenes sasniegtu informācija par ārpusskolas organizētiem semināriem un mācībām – piemēram, pašvaldības organizētas bezmaksas nodarbības vecākiem.
- Rīkot neformālus skolas mēroga pasākumus, kuros būtu iespēja iesaistīties ģimenēm – svētku koncertus, sporta pasākumus, konferences utt. Vēlams, lai šajos pasākumos valdītu pozitīva gaisotne un izglītības iestāde pateiktos ģimenēm gan par ierašanos, gan izglītojamo mācību sasniegumiem, gan audzināšanu.
- Plānojot izglītības iestādes pasākumus, ievērot ģimeņu vajadzības – piemēram, respektēt vecākus ar neelasīgu darba grafiku, ieplānojot koncertu vai sapulci viņiem pieņemamā laikā. Padarīt izglītības iestādi pieejamu ģimenēm arī pēc stundām un nedēļas nogalēs, kā arī vasarā, lai vietējā pašvaldība vai citas organizācijas varētu tajā organizēt nodarbības un dažādus kultūras pasākumus.

Ja izglītības iestāde realizēs kaut daļu no iepriekš minētajiem ieteikumiem, izglītojamo ģimenēm veidosies priekšstats, ka viņi izglītības iestādē ir gaidīti, un tas savukārt ir priekšnoteikums veiksmīgai savstarpējai sadarbībai.

2.2. Sadarbības ar vecākiem un ģimeni veidi un paņēmieni

Sadarbības veidi

Aprakstot dažādus izglītības iestādes un vecāku sadarbības iespējamus veidus, par teorētisko pamatu izmantots ASV Partnerības skolu nacionālā tīkla (National Network of Partnership Schools) direktores Džoiskas L. Epšteinas (Epstein, 2002) piedāvātais modelis, kas

ietver sešus galvenos sadarbības veidus starp izglītības iestādi un izglītojamo ģimenēm (skat. 1.tabulu).

1. tabula

Vecāku sadarbības ar izglītības iestādi sešu veidu modelis (Epstein, 2002)

	Sadarbības veids	Sadarbības mērķis
1.	Palīdzība vecākiem audzināšanā ² (<i>parenting</i>)	Atbalstīt ģimenes un vecākus viņu pienākumu izpildē izglītojamā fizioloģisko un sociāli emocionālo vajadzību, kā arī atbilstošas vides nodrošināšanai mājās, lai izglītojamais varētu veiksmīgi mācīties.
2.	Komunikācija (<i>communicating</i>)	Izvērst efektīvu divvirzienu komunikāciju ³ par izglītības iestādes izglītības programmām, izglītojamā sasniegumiem un citiem izglītības procesa aspektiem.
3.	Brīvprātīga iesaistīšanās (<i>volunteering</i>)	Veicināt vecāku brīvprātīgu iesaistīšanos dažādās izglītības iestādes aktivitātēs.
4.	Mācīšanās mājās (<i>learning at home</i>)	Sniegt informāciju un palīdzēt izglītojamā ģimenei mājas darbu izpildē un citās izglītības programmu aktivitātēs.
5.	Lēmumu pieņemšana (<i>decision making</i>)	Iesaistīt izglītojamo vecākus izglītības iestādes un klases/grupas lēmumu pieņemšanā.
6.	Sadarbība ar kopienu ārpus izglītības iestādes (<i>collaborating with the community</i>)	Identificēt un koordinēt kopienas resursus un pakalpojumus, lai stiprinātu izglītības iestādes programmu, ģimenes un izglītojamo mācīšanos un attīstību.

Katram sadarbības veidam tiek piedāvāti konkrēti ieteikumi, kā labāk sasniegt noteikto mērķi.

² Latviešu valodā *parenting* parasti tiek tulkots kā „audzināšana”, tomēr šajā gadījumā Epšteina ar *parenting* domā nevis noteiktus audzināšanas paņēmienus, bet to, cik lielā mērā vecāki pilda vecāku pienākumus.

³ *Vienvirziena komunikācija* nozīmē vecāku informēšanu par izglītojamā sekmēm, plānotajām aktivitātēm utt., un parasti tiek realizēta ziņojumu veidā – elektroniskajā žurnālā, īsziņās. *Divvirzienu komunikācija* atšķirībā no iepriekšējās ietver sevī interaktīvu dialogu starp pedagogu un vecākiem – telefona zvanus, mājas vizītes, vecāku un pedagogu tikšanos, vecāku dienas u.c. (Graham-Clay, 2005). Divvirziena komunikācija ir lietderīgāka, un tā ļauj pārliecināties, vai ziņojumu mērķis ir sasniegts.

Palīdzība vecākiem audzināšanā:

- jautāt vecākiem, cik un kādā veidā viņi būtu gatavi iesaistīties sadarbībā ar izglītības iestādi. To var darīt individuālās sarunās, klases vecāku sapulcēs vai iekļaut šo jautājumu vecākiem paredzētās aptaujās;
- jautāt vecākiem, kāda informācija, nodarbības un semināri būtu visvairāk noderīgi;
- palīdzēt izprast izglītojamā vecumposma, mūsdienu jauniešu mācīšanas un mācīšanās īpatnības un ar to saistītos izaicinājumus;
- pārrunāt dažādas problēmsituācijas un sniegt rekomendācijas to risināšanai;
- rīkot vecāku atbalsta pasākumus – neformālas tikšanās ar vecākiem, kurās viņi savstarpēji varētu dalīties ar pieredzi bērnu audzināšanas jautājumos un ar tiem saistītām grūtībām.

Komunikācija ar vecākiem:

- regulāri tikties ar vecākiem, lai pārrunātu izglītojamā mācību sasniegumus, progresu, izaicinājumus un grūtības;
- paralēli mutvārdu saziņai izmantot elektronisko komunikāciju. Moderno tehnoloģiju laikmetā ir būtiski paplašinājušās saziņas iespējas starp izglītības iestādi un vecākiem (Thompson & Mazer, 2012). Plaši tiek izmantota *e-klases* vai *mykoob* sistēma, e-pasta vēstules, dažādas saziņas aplikācijas (piemēram, *WhatsApp*), īsziņas, mobilie zvani, saziņa sociālajos tīklos (piemēram, *Facebook*) utt.;
- klašu/grupu audzinātājiem pierakstīt visu vecāku kontaktus (mobilā tālruņa numurus, e-pastus), kā arī rūpēties, lai visiem vecākiem būtu pieejami pedagoga kontakti, lai nepieciešamības gadījumā varētu sazināties;
- pārliecināties, ka informācija ir sasniegusi vecākus, piemēram, lūgt vecākus apstiprināt e-pasta vēstuļu saņemšanu. Ja ir redzams, ka vecāki nav lasījuši informāciju (piemēram, elektroniskajā žurnālā redzama neatvērta vēstule par gaidāmo klases vecāku sapulci), izvēlēties citu komunikācijas veidu – aizsūtīt informāciju īsziņā vai zvanīt;

Brīvprātīga vecāku iesaistīšanās izglītības iestādes dzīvē:

- jautāt vecākiem, kuri no viņiem vēlas un kuriem ir iespēja iesaistīties izglītības iestādes aktivitātēs, kuri varētu uzņemties informācijas izplatīšanu, vecāku domubiedru grupu organizēšanu u.c. Šādu informāciju ievākt var individuālās sarunās, klases vecāku sapulcēs vai arī iekļaut šādu jautājumu vecākiem paredzētās aptaujās;

- organizēt vecāku un bērnu radošās darbības dienas, kurās ģimenes parādītu savus izveidotos darbus (zīmēšana, gleznošana, muzicēšana, teātris, rokdarbi, kulinārija, mājas iekārtošana utt.) un palīdzētu apgūt jaunas prasmes citiem interesentiem;
- iesaistīt vecākus savu bērnu izglītošanā – organizēt brīvprātīgas fakultatīvās nodarbības atbilstoši vecāku profesijai un izglītojamo interesēm (vecāki māca izglītojamos, piemēram, grāmatvedis, kā aprēķināt savu budžetu; biologs, vēsturnieks u.c. zinātņu speciālisti palīdz vadīt izglītojamo zinātniski pētnieciskos darbus utt.);
- organizēt viesošanas vecāku un citu ģimenes locekļu darba vietā; tās laikā izglītojamie iepazītos ar dažādām profesijām, darba vietām, tādējādi veidojot priekšstatu par to, kādai zināšanu un prasmju bāzei jābūt, lai sasniegtu mērķi, cik daudz jāmācās un kāds no tā labums; sadarbībā ar uzņēmuma vadību izglītojamo iesaiste vasaras darbā. Tas sekmētu izglītojamo karjeras izglītību;
- organizēt praktiskās dzīves mācības nodarbības, kurās vecāki un citi ģimenes locekļi sekmētu sadzīviski nepieciešamo prasmju apguvi, dalītos ar izglītojamajiem savā dzīves pieredzē, stāstītu par ceļojumiem utt.;
- organizēt šefības pasākumus – gan kā vecāku darba vietas atbalstu izglītības iestādei, gan izglītojamo palīdzību darba vietai. Iederētos arī izglītojamo un vecāku grupu darbs dzīvnieku patversmēs, sociālās aprūpes centros, bērnu namos u.tml. Labs stimuls izglītojamajiem mācīties varētu būt savstarpējā šefība – spējīgākie palīdzētu pēc stundām saprast mācību vielu saviem klases un skolas biedriem;
- iesaistot vecākus izglītības iestādes aktivitātēs, censties ievērot viņu dažādo darba noslodzi – iespējams, daži vecāki var piedalīties aktivitātēs darba laikā, savukārt citiem derēs tikai vakari vai nedēļas nogales.

Vecāku iesaistīšana izglītošanas procesā mājās:

- vecāku sapulcēs, individuālajās sarunās, elektroniskajās platformās regulāri iekļaut informāciju par nepieciešamajām zināšanām, prasmēm un kompetenci katrā izglītības pakāpē;
- jautāt vecākiem par iespējām palīdzēt izglītojamajam mājas darbos, kā arī sniegt konkrētas norādes par palīdzības veidu un metodēm (reizēm vecākiem trūkst zināšanu par to, kā viņi var palīdzēt savam bērnam mājas darbos);
- izveidot regulāru un paredzamu mājas darbu grafiku, kas prasa veidot sadarbību ar vecākiem un ģimeni par to, ko izglītojamie šobrīd mācās;

- izveidot kalendāru ar svarīgākajām norādēm mācību uzdevumos, kurš būtu pieejams (piemēram, elektroniskajā žurnālā, izglītojamo dienasgrāmatās u.c.) gan pašiem izglītojamajiem, gan viņu vecākiem. Tādējādi visiem iesaistītajiem veidotos skaidrs priekšstats par aktuālo mācību procesā;
- dodoties vasaras brīvdienās, informēt izglītojamos un vecākus par vasarā veicamajiem mācību uzdevumiem – vislabāk vasarā veicamos uzdevumus izsniegt rakstiskā formātā un ievietot e-klasē, lai visiem iesaistītajiem tie būtu sasniedzami. Vienlaicīgi vajadzētu nosūtīt vecākiem īsziņu, kurā tiek aicināts iepazīties ar šiem materiāliem.

Vecāku iesaistīšana lēmumu pieņemšanā:

- veidot komunikāciju sociālajos tīklos, elektroniskajā žurnālā, izmantojot dažādas aplikācijas, lai noskaidrotu vecāku viedokli par dažādām izglītības iestādes un klases/grupas aktivitātēm, izveidot sarunu grupu *WhatsApp* vidē, lai ātri varētu iegūt vecāku atbildes uz kādiem konkrētiem jautājumiem;
- reģistrēt vecāku ieteikumus, pārrunāt tos ar kolēģiem un izglītības iestādes vadību;
- pateikties vecākiem par darbu izglītības iestādes vecāku padomē.

Sadarbība ar kopienu ārpus izglītības iestādes:

- organizēt citu speciālistu (psihologu, sociālo darbinieku) lekcijas un seminārus par dažādām vecākiem aktuālām tēmām;
- organizēt izglītojamo iesaistīšanos ārpuskolas aktivitātēs – dažādas ekskursijas (tai skaitā mācību), koncertu, muzeju apmeklējumi u.c.);
- informēt vecākus par izglītības, veselības un citiem pakalpojumiem ārpus izglītības iestādes (piemēram, pašvaldību organizētām nodarbībām, darba iespējām vasarā u.c.);
- sniegt informāciju, kur vērsties pēc palīdzības, ja izglītojamajiem rodas audzināšanas un mācību problēmas, nepieciešamības gadījumā sadarboties ar citu jomu speciālistiem – sociālajiem darbiniekiem, psihologiem, logopēdiem, policiju;
- organizēt absolventu aktivitātes.

Sadarbības formas starp izglītības iestādi un vecākiem var iedalīt šādi:

1) individuālās sadarbības formas ir rakstiska, telefoniska, elektroniska sazināšanās; atbildes uz jautājumiem; vecāku uzaicinājums uz izglītības iestādi; individuālās konsultācijas; mājas apmeklējums; pārrunas ar vecākiem;

2) grupālās sadarbības formas ir klases vecāku sapulce; klases vecāku komiteja/dome; grupu konsultācija;

3) frontālās sadarbības formas ir vecāku kopsapulce; ģimeņu vakari; svētki izglītības iestādē; pārgājieni, ekskursijas; sporta pasākumi; kultūras pasākumu kopīgs apmeklējums; pedagoģiskās izglītības pasākumi u.c. (Klauža, u.c., 2009).

Lai veicinātu izglītojamo un viņu vecāku iesaistīšanos, kā saziņas metodes ērti un parocīgi var izmantot tehnoloģiju un mobilo ierīču lietojumprogrammas, klases tīmekļa žurnālus un globālā tīmekļa vietnes. Pētījumi pasaulē (Rifkins, 2004; Underwood, Farrington-Flint, 2015) apliecina to, ka mūsdienās izglītojamajiem tiešsaistes (*online*) resursu izmantošana ir kļuvusi par galveno jeb pirmo izvēli, viņu kultūras apguve ir pārvietojusies no papīra jeb poligrāfijas uz digitālo tehnoloģiju jomu. Šāda situācija pieprasa ne tikai virtuālās mācīšanās telpas paplašināšanu izglītības iestādē, bet arī rosina pedagogus domāt par efektīvu digitālo mediju integrēšanu mācību procesā (Rubene, 2016).

Ne tikai izglītojamie, bet arī viņu vecāki aktīvi izmanto digitālos medijus. Pedagogam tā ir priekšrocība, ko veiksmīgi var izmantot saziņā ar vecākiem. Arvien populārāka kļūst saziņa ar vecākiem dažādās tīmekļa vietnēs, piemēram, tiešsaistes tīkla lietotne *WhatsApp*, kas piedāvā ātras, vienkāršas un drošas sarakstes iespēju un bezmaksas zvanus saziņā ar izglītojamo vecākiem. Ja pedagogs ir aktīvs IT lietotājs un pedagoģiskajā procesā izmanto dažādus digitālos rīkus, viņam jebkurā laikā ir iespējas racionalizēt vecāku - pedagoga - izglītojamā saziņas ķēdi, tādējādi pavadot mazāk laika, lai atbildētu uz vecāku telefona zvaniem un e-pastiem; arī izglītojamie, kas ir auguši moderno tehnoloģiju laikmetā un kam viedtālrunis un saziņa globālajā tīmeklī ir neatņemama dzīves daļa, šādā saziņā mēdz iesaistīties labāk.

2.3. Izaicinājumi sadarbībai ar vecākiem un ģimeni un ieteikumi sadarbības barjeru pārvarēšanai

Vecāku un ģimenes sadarbību ietekmē dažādi faktori, no kuriem daļa darbojas kā aizsargājoši un sadarbību veicinoši, savukārt citi – apgrūtina ģimenes sasniedzamību un kavē ģimeni atsaukties pedagogu aicinājumiem uz sadarbību.

Izaicinājumus, kas saistīti ar izglītojamo vecākiem un ģimenēm, var iedalīt šādi:

1. Viena vecāka ģimenes

Ģimenēs, kurās bērnus audzina tikai viens no vecākiem, bieži vien ir limitētas iespējas aktīvi iesaistīties izglītojamo skolas dzīvē, jo māte vai tēvs ir ļoti noslogoti darbā, lai nodrošinātu stabilus ienākumus. Tajā pašā laikā viena vecāka ģimenēs bieži vien ir zemāki ienākumi, kas atsauca uz vecāku iespējām finansiāli piedalīties bērnu izglītošanā – nodrošinot

ārpusklases nodarbības vai atbalstot bērna piedalīšanos dažādos pasākumos. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem 2017. gadā Latvijas mājsaimniecībās, kurās dzīvo viens pieaugušais ar vienu vai vairākiem bērniem, puse no vecākiem (49,3%) norādīja, ka viņi ar grūtībām vai lielām grūtībām spēj segt nepieciešamos ikdienas izdevumus, un tikai 1,8 % šādu viena vecāka ģimeņu Latvijā spēj segt ikdienas izdevumus viegli vai ļoti viegli. Mājsaimniecībās, kurās apgādībā esošus bērnus audzina tikai viens no vecākiem, nabadzības risks ir ļoti augsts, un 2016.gadā tas sasniedza 34,3% (Centrālā statistikas pārvalde, 2018).

2. Ģimenes ar zemu sociāli ekonomisko stāvokli

Zems sociāli ekonomiskais stāvoklis neveicina iesaistīšanos sadarbībā ar izglītības iestādi. Tas ir saistīts ne tikai ar to, ka vecāki jūtas neērti par to, ka viņu ģimene nav tik materiāli nodrošināta kā citu izglītojamo ģimenes, bet nereti ģimenēs ar zemiem ienākumiem ir arī zemāks izglītības līmenis, garākas darba stundas, iespējamās veselības problēmas u.c. pastarpināti faktori, kas negatīvi atsaucas uz vecāku iesaistīšanos sadarbībā ar izglītības iestādi.

3. Aizņemto vecāku ģimenes

Ir daļa vecāku, kuri, iespējams, labprāt gribētu atsaukties pedagogu aicinājumam sadarboties, bet nedara to laika un citu resursu trūkuma dēļ. Respektīvi, vecākiem, kuri daudz strādā, pietrūkst resursu, ko veltīt sadarbībai ar izglītības iestādi. Jāpiebilst, ka darbā aizņemto vecāku ģimenes nebūt nenozīmē, ka tās ir ar maziem ienākumiem un zemu sociāli ekonomisko statusu. Nereti tieši augsts ienākumu līmenis paredz to, ka vecāki daudz laika ir spiesti pavadīt darbā, lai nopelnītu, un diemžēl bērni šādās ģimenēs nereti tiek atstāti savā vaļā.

4. Ģimenes ar atkarībām

Ģimenēs, kurās kāds no ģimenes locekļiem cieš no vienas vai vairākām atkarībām, ir izaicinājums sasniedzamībai, it īpaši, ja no atkarības cieš kāds no vecākiem. Atkarība var būt no vielām (narkotikas, alkohols, recepšu medikamenti u.c.) vai arī no kādas darbības (azartspēļu un datorspēļu spēlēšana, atkarība no interneta, iepirkšanās, ēšana u.c.). Tā kā atkarību parasti pavada pieaugoša nespēja tikt galā ar saviem ikdienas pienākumiem, atkarīgo vecāku bērni bieži vien tiek pamesti novārtā, jo vecāki ir pārņemti ar savām vajadzībām, bet daļa atkarīgo izjūt kaunu un vainas izjūtu par savu atkarību, tāpēc to slēpj no apkārtējiem. Vēlme noslēpt savu atkarību var būt viens no iemesliem, kāpēc ģimene vairās sadarboties ar izglītības iestādi.

5. Vecāki ar negatīvu skolas pieredzi

Vecākiem, kuriem pašiem ir sava negatīva skolas pieredze, ir tendence izvairīties no sadarbības ar izglītības iestādi, jo ir izveidojies priekšstats, ka no tās neko labu nevar gaidīt. Vienlaicīgi ir svarīga arī vecāku līdzšinējā iesaistīšanās pieredze izglītības iestādes aktivitātēs.

Ja pirmā iesaistīšanās pieredze ir bijusi negatīva, visticamāk, vecāki izvairīsies iesaistīties citu savu izglītojamo skolas gaitās.

6. *Vecāki ar zemu vecāku kompetences izjūtu*

Vecāku kompetences izjūta ir komplekss vecāku priekšstats par savām spējām risināt ar bērnu audzināšanu saistītas problēmas un pārliecība par savām prasmēm veikt vecāku lomai atbilstošus pienākumus (Johnston, Mash, 1989). Vecāki ar augstu vecāku kompetences izjūtu ir pārliecināti, ka spēj pozitīvā veidā ietekmēt savu bērnu attīstību un izglītošanos (palīdzot mājas darbos, regulējot neapmierinošu uzvedību), viņi arī aktīvāk iesaistīsies sadarbībā ar izglītības iestādi. Savukārt vecāki ar zemu vecāku kompetences izjūtu visdrīzāk ieņem pozīciju, ka, sākoties izglītojamā skolas gaitām, viņu funkcijas ir beigušās.

7. *Vecāki ar zemu izglītības līmeni*

Pētījumi visā pasaulē liecina, ka vecāku izglītības līmenis ir cieši saistīts ar viņu iesaistīšanās pakāpi bērnu izglītībā. Jo zemāks ir vecāku izglītības līmenis, jo retāka ir viņu iesaistīšanās sadarbībā ar izglītības iestādi (Bæk, 2010). Šādi vecāki jūtas nedrošāki, mazāk zinoši, nav pārliecināti par sevi, savām prezentēšanas spējām, uzstājoties vecāku sapulcēs vai darbojoties skolas padomē. Tāpat tīri objektīvi vecākiem var pietrūkt zināšanu, lai palīdzētu saviem bērniem tikt galā ar mācību uzdevumiem.

Strādājot ar iepriekš minētajām ģimenēm, sadarbības veidošanā iesakām izmantot tās pašas sadarbības formas un paņēmienus kā ar jebkuru ģimeni, tomēr jāreķinās, ka ģimenes sasniegšana un iesaistīšana sadarbībā prasīs vairāk laika un resursu.

Vienlaicīgi pastāv dažādas **sadarbības barjeras** (kā piemēram, valodas, komunikatīvā, semantiskā, kultūras u.c. barjeras), kas var traucēt pedagogu veiksmīgai sadarbībai ar izglītojamo vecākiem. Lai tās pārvarētu, zemāk minēti daži praktiski ieteikumi, kā veidot sadarbību ar vecākiem:

- *smaidīt, ieraugot izglītojamo vecākus*. Sasveicinoties paust pozitīvas emocijas. Pozitīvu emociju izrādīšana vienmēr ir taisnākais ceļš uz veiksmīgu komunikāciju;
- *iemācīties izglītojamo un viņu vecāku vārdus*. Ja komunikācijas partneris tiek uzrunāts vārdā (jeb labākajā gadījumā viņa vārds netiek sajaukts ar kādu citu), viņam veidojas pozitīvs priekšstats par sadarbības partneri;
- *sarunu ar vecākiem sākt ar pozitīvo*. Ja arī ir nepieciešams teikt ko negatīvu, tāpat ieteicams sākt ar pozitīvo;
- *uzdot vecākiem jautājumus par izglītojamo*. Tādējādi vecākiem tiek demonstrēts, ka pedagogu tiešām interesē tas, kas notiek ar viņu bērnu;

- *klausīties un ieklausīties vecākos.* Svarīgi ir klausīties un dzirdēt vecāku teikto, jo viņi par savu bērnu zina daudz vairāk nekā pedagogs;
- *izskaidrot vecākiem savus lēmumus.* Ne visi vecāki saprot izglītības sistēmas nianšes konkrētajā izglītības iestādē un klases/grupas iekšējās kārtības noteikumus;
- *pateikties vecākiem.* Pie katras izdevības teikt paldies vecākiem – par palīdzību, par interesi, iesaistīšanos u.c.;
- *runāt vecāku valodā.* Tas nozīmē pielāgoties konkrēto vecāku izpratnei, lietojot tādas terminus, izteicienus un stilu, kas vecākiem ir skaidrs un saprotams.

2.4. Sadarbības specifika profesionālās izglītības iestādēs

Sākot mācības profesionālās izglītības iestādē, audzēknis nonāk jaunā vidē starp vēl neiepazītiem cilvēkiem un noteikumiem. Audzēkņu cerības ne vienmēr sakrīt ar realitāti. Zināmas grūtības dažkārt, īpaši sākumposmā, sagādā sadzīves apstākļi, draugu trūkums, pēkšņi sākusies patstāvīgā dzīve un arī atbildība par notiekošo. Ikvienam izglītojamajam ir sava personīgā iepriekšējā pieredze, uzskati, pārlicība, vērtību sistēma, kas nereti nonāk konfliktā ar citu uzskatiem.

Tāpat kā vispārējā vidējās izglītības iestādē liela nozīme ir klases audzinātāja personībai, viņa ieinteresētībai par savu izglītojamo sekmēm, kavējumiem u.c., tā arī profesionālās izglītības iestādē vislielākais audzēkņa atbalsts ir grupas audzinātājs, pie kura izglītojamais var vērsties jebkurā situācijā. Tāpēc liela nozīme ir tam, kā veidojas sadarbība starp grupas audzinātāju un ģimeni. Grupas audzinātājs nereti uzņemas vislielāko atbildību par izglītības iestādes un ģimenes sadarbības produktivitāti un rezultātiem, skolas autoritātes saglabāšanu un pilnveido savu pedagoģisko un sociālo kompetenci.

Veidojot sadarbību ar profesionālās izglītības iestāžu izglītojamo vecākiem un ģimenēm, jāreķinās ar vairākiem izaicinājumiem:

- bieži vien izglītības iestāde atrodas tālu no mājām, un audzēkņi dzīvo dienesta viesnīcās. Šādā situācijā dažkārt trūkst vecāku pārraudzības un atbalsta;
- saziņa ar vecākiem ir attālināta, viņus ne vienmēr var sazvanīt vai nodrošināt cita veida divvirzienu komunikāciju, kā arī vecākiem nav iespēju ātri reaģēt uz izglītojamā vajadzībām;
- ja izglītības iestāde atrodas tālu no dzīves vietas, vecākiem ne vienmēr pietiek resursu apmeklēt izglītības iestādi un ierasties uz grupas vecāku sapulcēm, tāpēc izglītības

iestādes pedagogu un vecāku sadarbības formas ir vairāk vērstas uz individuālām un attālinātām sadarbības formām.

3. Vecāku un ģimenes iesaiste vardarbības prevencijā, identificēšanā un novēršanā

Bērnu tiesību aizsardzības likuma 7.–10. pants nosaka, ka bērniem ir tiesības uz dzīvību, ģimeni, attīstību, individualitāti, personas neaizskaramību un brīvību un pilnvērtīgiem dzīves apstākļiem (Saeima, 1998). Jebkura veida vardarbība, kas tiek vērsta pret bērnu, ir pretrunā ar iepriekš minētajām tiesībām. Tādējādi vecāku un ģimenes iesaiste vardarbības prevencijā, identificēšanā un novēršanā ir ļoti būtisks faktors jebkuras izglītības iestādes darbā, lai samazinātu priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas risku.

Vienaudžu savstarpējā vardarbība ir nopietna problēma, kas notiek gan izglītības iestādes reālajā, gan arī elektroniskajā vidē. Lai raksturotu vienaudžu savstarpējo vardarbību, tiek lietots jēdziens „mobings” (angl. *mobbing*), kuram šobrīd latviešu valodā tiek piemēroti sinonīmi „vienaudžu vardarbība”, „tiranizēšana”, „pazemošana”, „iebiedēšana” u.c.

Par šīs problēmas aktualitāti Latvijā liecina Ekonomiskās attīstības un sadarbības organizācijas (The Organization for Economic Co-operation and Development, OECD) Starptautiskās skolēnu novērtēšanas programmas (Programme for International Student Assessment, PISA) 2015.gadā ievāktie dati, kuros redzams, ka Latvijas izglītības iestādēs ar vienaudžu vardarbību viena mēneša laikā vairākkārt sastopas 30,6% no 4891 pētījumā iesaistītajiem 15 gadus veciem pusaudžiem. Ar šo rādītāju no 72 pētījuma dalībvalstīm Latvija diemžēl ierindojas otrajā vietā (sliktāks rādītājs ir tikai Honkongai ar 32,3%). Pētījumā iekļauto valstu vienaudžu savstarpējās vardarbības vidējais rādītājs ir 18,7%, un kaimiņvalstis Igaunija un Lietuva attiecīgi ieguvušas 20,2% un 16,4% (OECD, 2017).

Mobings ir specifiska agresīvas uzvedības forma, kuras rezultātā izglītojamais atkārtoti un ilgākā laika posmā tiek pakļauts negatīvai rīcībai un attieksmei no viena vai vairāku citu izglītojamo puses (Olweus, 1993). Trīs galvenie mobinga raksturotāji ir: 1) agresīva uzvedība, 2) šīs uzvedības atkārtšanās ilgākā laika periodā, 3) šīs darbības vēršana pret kādu, kurš nespēj sevi aizsargāt (Olweus, 1999). Mobings nav vienkārši konflikts, strīds vai naidis starp klases/grupas biedriem, tas ietver sevī varas disbalansu (agresors ir spēcīgāks par upuri, ieņem līdera pozīciju grupā), agresijas atkārtosanos (pāri darīšana notiek ilgākā laika periodā un regulāri atkārtojas) un vēlmi nodarīt pāri (piemēram, mobings nav emociju uzplaisnījums, kā

rezultātā strīdā iesaistītie sakaujas, bet tā ir mērķtiecīga, bieži vien izplānota darbība ar skaidru mērķi upuri sāpināt).

Mobings var izpausties:

- 1) kā fiziskā vardarbība (sišana, speršana, iedunkāšana, personīgo mantu iznīcināšana, kniebšana, grūstīšana);
- 2) kā verbāla pāridarīšana (apsaukāšana, apsmiešana, aizvainošana, izjokošana, iebiedēšana, ar mīmiku un žestiem pausta agresivitāte, aizmuguriska sasmaidīšanās, saskatīšanās un grimases);
- 3) kā ignorēšana vai izstumšana (izglītojamā izstumšana no draugu loka, no grupas/klasses – nesarunāšanās ar upuri, nedraudzēšanās, izturēšanās, it kā viņa nebūtu, tā var izpausties arī kā baumu izplatīšana, lai citi izglītojamie no upura novērstos);
- 4) kā kibermobings – jauns, bet strauji progresējošs vienaudžu vardarbības veids, kas tiek realizēts dažādās elektroniskajās ierīcēs un/vai ar interneta vietņu starpniecību (Olweus, 2012).

Tā kā mūsdienās viedtālruni un interneta pieslēgums izglītojamajiem ir brīvi pieejams, kibermobings var attīstīties salīdzinoši agri, tomēr īpaši aktuāla šī problēma kļūst ap 14 gadu vecumu, jo šajā vecumā pusaudži aktīvi iesaistās sociālajos tīklos (*www.facebook.com*, *www.youtube.com* u.c.) un ļoti aktīvi lieto dažādas saziņas aplikācijas (*WhatsApp*, *Instagram*, *Snapchat* u.c.). Kibermobings nereti ir kā papildinājums realitātē notiekošajam mobingam, kad agresivitāte un konflikti, kas aizsākušies izglītības vidē, tiek pārnesti uz virtuālo telpu (Olweus, 2012).

Tā kā mobings izglītības iestādēs ir apzināts kā būtiska problēma visā pasaulē, ir izstrādātas vairākas mobinga prevencijas un novēršanas programmas (piemēram, Turku Universitātē (Somijā) izstrādātā antimobinga programma KiVa), kas balstās uz sistēmisku pieeju mobinga mazināšanai izglītības iestādē. Šī pieeja sevī ietver trīs svarīgus aspektus – (1) mobinga prevenciju, (2) mobinga atpazīšanu un noteikšanu, (3) darbu ar esošo mobingu. Izglītojamā vecāku iesaistīšana ir svarīga jebkurā no trim minētajiem aspektiem.

Mobinga prevencijā ir svarīgi vairāki faktori, kas attiecas gan uz ģimenes, gan izglītības iestādes vidi. Pētījumi par mobingu rāda, ka mobinga prevencija iesākas jau ilgu laiku pirms brīža, kad var attīstīties potenciālais mobings.

Lai veicinātu mobinga prevenciju, ģimenes vidē ir svarīgi:

- nepieļaut vardarbību ģimenē, jo par pāri darītājiem biežāk kļūst izglītojamie, kuri ir cietuši no dažāda veida vardarbības mājās. Veidot emocionāli siltas un atbalstošas

attiecības, konstruktīvi risināt konfliktus, izvairīties no bērnu sodīšanas. Vecāku atsauce iemāca izglītojamajiem būt draudzīgākiem, iejūtīgākiem un nebūt varaskāriem, savukārt izglītojamie, kuri mājās tiek apsmieti vai ķircināti, biežāk ir iesaistīti mobinga situācijās (Jankauskiene, Kardelis, Sukys, Kardeliene, 2008);

- veicināt autonomiju, spēju uzņemties atbildību un izstrādāt skaidrus noteikumus. Piemēram, bērniem, kuri ir pārlietu aprūpēti un kurus vecāki ir centušies pasargāt no visa un visiem, ir lielāks risks kļūt par vardarbības upuriem, jo viņiem trūkst nepieciešamo prasmju, lai sevi konstruktīvi aizstāvētu, un izglītības iestādes vidē vecāki nevar visam sekot līdzi;
- kibermobinga prevencijā ļoti svarīgi ir veikt elektronisko ierīču lietošanas pārraudzību un kontroli. Salīdzinot ar viņu bērniem, diemžēl daudziem vecākiem nav pietiekamu zināšanu tehnoloģiju jomā, un tāpēc vecāki par zemu novērtē iespējamo elektroniskās vardarbības risku un mazāk kontrolē pusaudžu darbības kibervidē. Vecāki pietiekami nenovērtē sava bērna pausto agresiju pret citiem, kā arī pārvērtē savu izvirzīto noteikumu par darbībām interneta vidē efektivitāti (Barlett, Fennel, 2016). Diemžēl vecāku neinformētība par pusaudža kibervidē veiktajām darbībām ir viens no faktoriem, kas var veicināt kibermobinga attīstību.

Lai veicinātu mobinga prevenciju izglītības vidē, ir svarīgi šādi aspekti:

- pozitīvs izglītības iestādes klimats, kas tiek veidots, iesaistot izglītojamos noteikumu izvērtēšanā kopīgu aktivitāšu un sadarbības veicināšanai;
- skaidri, godīgi un konsekventi izglītības iestādes un katras klases/grupas iekšējās kārtības noteikumi, kas paredz sekas vardarbīgai uzvedībai. Izglītības iestādei skaidri jāpauž viedoklis, ka vardarbība tajā ir nepieņemama. Ja izglītības iestādē pastāvēs uzskats, ka vardarbība starp izglītojamajiem ir drīzāk vecumposmu īpatnība, konkrētās izglītības iestādes specifika u.tml., nevis problēma, tad arī paši izglītojamie to uzskatīs par pieņemamu. Būtu labi, ja grupas un izglītības iestādes iekšējās kārtības noteikumu izstrādē piedalītos arī paši izglītojamie, tādējādi veicinot atbildības uzņemšanos par izvirzīto noteikumu izpildi;
- izglītojamo piederības izjūtas izglītības iestādei veicināšana, jo pētījumi apstiprina, ka biežāk mobinga situācijās ir iesaistīti izglītojamie, kuri izjūt nepatiku pret izglītības iestādi, nav ieinteresēti tās aktivitātēs, nejūtas tai piederīgi (Kapari, Stavrou, 2010);
- pedagogu godīga attieksme un vienotas prasības. Interesanti, ka vienaudžu savstarpējā vardarbība biežāk ir novērojama izglītības iestādēs, kurās izglītojamie norāda uz

pedagogu nevienlīdzīgu attieksmi pret pārkāpumiem, vienotības trūkumu prasībās un izglītojamo neiesaistīšanu lēmumu pieņemšanā (Kapari, Stavrou, 2010);

- labas izglītojamo un pedagogu attiecības, kas kalpo kā resurss dažādu psiholoģisko problēmu, tai skaitā, mobinga, prevencijā. Īpaši jāuzsver labas attiecības ar klases/grupas audzinātāju;
- konsekventa pārraudzība vietās, kur pastāv vardarbības risks, piemēram, garderobē, tualetēs, gaitenēs, pagalmos, ēdnīcā u.c.

Lai varētu mobingu mazināt, svarīgi ir to **atpazīt**. Kā jau bija minēts iepriekš, mobings nav vienkārši konflikts starp izglītojamajiem vai agresīvas uzvedības uzplaisnījums.

Mobinga atpazīšanā svarīga loma ir ne tikai pedagogiem, bet arī izglītojamo vecākiem. Tieši sadarbībā ar izglītojamo ģimenēm ir iespējams visātrāk identificēt notiekošu mobingu un uzsākt darbu pie tā mazināšanas. Mobings var būt viena no tēmām, par ko īpaši informēt vecākus sapulcēs, sagatavot informatīvus materiālus par mobinga raksturojumu un atpazīšanu.

Ir svarīgi saprast, ka mobings starp izglītojamajiem parasti notiek, kad pieaugušo nav klāt. Reti kad mobings ir novērojams klases telpā, biežāk tas tiek realizēts vietās, kur pārraudzība ir ierobežota (izglītības iestādes garderobē, ēdnīcā, tualetēs) vai pārraudzības nav vispār (pa ceļam no izglītības iestādes uz māju, kibervidē). Tāpēc ir nepieciešami iejūtīgi, redzīgi pedagogi, kas spēj pamanīt mobingu arī tad, ja iesaistītās personas par to klusē. Vieglāk ir atklāt fizisko un verbālo mobingu, savukārt izstumšanas un kibermobings ir grūtāk pamanāmi. Kā resurss mobinga atklāšanā var būt arī citi izglītojamie, kuri ir gatavi iesaistīties un informēt pedagogus, ja pret kādu no izglītojamajiem tiek vērsts mobings. Reizēm informācija par klasē/grupā notiekošo mobingu tiek pastāstīta mājās, un tieši citu izglītojamo vecāki ir tie, kas šo svarīgo informāciju nogādā izglītības iestādei.

Darbs ar esošo mobingu nozīmē veikt plānveidīgas aktivitātes mobinga mazināšanai izglītības iestādē, kurās tiek iesaistīti gan pedagogi, gan izglītojamie, gan arī izglītojamo vecāki. Tas sākas brīdī, kad kāds no izglītības iestādes pedagogiem ir atklājis mobinga esamību. Strādājot ar mobingu, svarīgi ir *reaģēt nekavējoties*, rakstiski *dokumentēt notiekošo* (datums, iesaistītie, konkrētās mobinga darbības, darbības mobinga mazināšanai utt.), kā arī *ievērot sistēmiskumu un secīgumu*.

Darbā ar esošo mobingu izglītības iestādes pedagogiem tiek rekomendēts secīgi ievērot soļus, kas sākotnēji ir vērsti uz situācijas risināšanu konkrētās klases/grupas ietvaros, vēl neiesaistot izglītojamā vecākus, izglītības iestādes vadību vai citu atbalsta personālu. Primāros soļus veic klases/grupas audzinātājs vai pedagogs, kurš ir atklājis mobingu. Šāda pakāpeniska risināšana ir svarīga, lai notiktu virzība no vienkāršākām uz arvien kompleksākām risināšanas

formām. Speciālisti uzskata, ka nav nepieciešams uzreiz iedarbināt visu risinājumu spektru, jo neizdošanās gadījumā pietrūkst līdzekļu, lai apturētu mobingu.

1.solis – individuāla saruna ar upuri:

- faktu noskaidrošana (kas notiek? kad? cik ilgi?);
- atbalsta sniegšana upurim.

2.solis – tūlītēja saruna ar pāridarītāju (-iem):

- konfrontācija ar zināmajiem faktiem (es zinu, ko tu dari!);
- prasība nekavējoties mainīt savu uzvedību (tu esi pārkāpis noteikumus, tev jāmaina sava uzvedība);
- saruna par turpmāko uzvedību (ko tu darīsi turpmāk, lai situācija mainītos?);
- brīdinājums, ka mobinga veicējs (-ji) tiks novērots (-ti) un pēc konkrēta laika (piemēram, pēc nedēļas) būs atkārtota tikšanās, lai izvērtētu izmaiņas.

3.solis – klasesbiedru ar augstu statusu iesaistīšana:

- darbs ar malā stāvētājiem – panākt, lai citi izglītojamie iejaucas mobinga situācijās, aizvedot cietušo pie pedagoga, vai ziņo pedagogam par novēroto vardarbību. Ir ļoti svarīgi saprast, ka ziņošana nav uztverama kā sūdzēšanās, bet gan kā atbildīga uzvedība situācijas uzlabošanai.

4.solis – atkārtota tikšanās ar upuri:

- saruna par izmaiņām (vai situācija ir uzlabojusies/pasliktinājusies? Kas mainījies attieksmē pret viņu?).

5.solis – atkārtota tikšanās ar pāridarītāju (-iem):

- konfrontācija ar zināmajiem faktiem (ja situācija nav uzlabojusies);
- iepriekš doto solījumu izpilde (vai ir mainījies savu uzvedību? Ja uzvedība ir uzlabojusies, tas noteikti pozitīvi jānovērtē).

Ja situācija ir uzlabojusies, vecākus informē par to, ka viņu bērns ir bijis iesaistīts konkrētā gadījumā, bet situācija ir atrisināta.

Ja situācija nav uzlabojusies, tālāk notiek **vecāku, izglītības iestādes vadības un atbalsta personāla iesaiste** situācijas risināšanā:

- ir svarīgi informēt pāridarītāju, ka situācijas risināšanā tiks iesaistīti viņa vecāki un pedagogs ar viņiem sazināsies, tādējādi sākotnēji ļaut pašam izstāstīt par notikušo;
- sarunā ar vecākiem ir svarīgi korekti izstāstīt zināmos faktus – kas un kad ir noticis, kā konkrētais izglītojamais ir iesaistīts, kādas sekas ir radījusi viņa uzvedība. Būtiska ir

notikušās sarunas dokumentēšana, protokolu paraksta gan pedagogs, gan vecāki, gan izglītojamais;

- iesaistīt izglītības iestādes vadību un citas institūcijas (sociālo pedagogu, psihologu, policiju), ja klases/grupas audzinātājs nav spējīgs atrisināt mobinga situāciju.

Vairāk par starpinstitūciju sadarbību tiks izklāstīts nākamajā nodaļā.

4. Starpinstitūciju sadarbība ar vecākiem

Starpinstitūciju sadarbība ir nepieciešama, lai bērnu tiesību aizsardzības subjekti – bērna ģimene, izglītības, kultūras, veselības aprūpes, bērnu aprūpes iestādes, policija, valsts un pašvaldības institūcijas, sabiedriskas organizācijas un citas fiziskas un juridiskas personas –, kuru darbība ir saistīta ar palīdzības sniegšanu bērniem, kā arī darba devēji veiksmīgi varētu īstenot normatīvajos aktos noteiktās prasības, nodrošinot bērnu tiesības (piemēram, bērna drošību, aizsardzību, tiesības uz izglītību, tiesības būt pasargātam no fiziskas, garīgas un seksuālas izmantošanas), kā arī samazinātu priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas risku.

Starpinstitūciju sadarbība balstās uz starpprofesionāļu komandas darbu, kurā piedalās visu kompetento institūciju pārstāvji. Starpprofesionāļu komanda ir dažādu disciplīnu profesionāļu grupa, kurai ir kopīgs mērķis kvalitatīva pakalpojuma sniegšanā un pēc iespējas labāks problēmsituācijas risinājums. Ar starpinstitucionālās komandas sadarbību var piesaistīt nepieciešamos resursus izglītojamā problēmu risināšanā.

Starpinstitūciju sadarbība ir nepieciešama ļoti dažādu jautājumu gadījumā. Biežāk sastopamie iemesli ir narkotiku un/vai citu apreibinošu vielu lietošanas gadījumi; vardarbība pret izglītojamajiem ģimenē, izglītības iestādē, citā vidē; nelabvēlīgas situācijas ģimenē; krīzes situācijas izglītības iestādē; izglītības iestādes neapmeklēšana, mācību stundu kavēšana; grūtības mācībās; izglītojamo uzvedības problēmas; likumpārkāpumi; izglītojamo psiholoģiskās problēmas (veģetatīvā distonija, ēšanas traucējumi, depresija, pašnāvības mēģinājumi u.c.); nelaimes gadījumi, traumas, saslimšanas u.c.

Izglītības iestādēs pēc vajadzības tiek nodrošināta atbalsta personāla (pedagoga, psihologa, sociālā pedagoga, medicīnas darbinieka u.c.) pieejamība. Sākotnēji starpinstitūciju sadarbība tiek veikta izglītības iestādē, bet nepieciešamības gadījumā tiek iesaistītas ārpus izglītības iestādes esošas institūcijas. Ministru kabineta „Noteikumi par institūciju sadarbību bērnu tiesību aizsardzībā” (MK noteikumi Nr.545, 12.09.2017) nosaka, ka bērnu tiesību aizsardzības jomā sadarbojas pašvaldības policija, sociālais dienests, bāriņtiesa, pašvaldības izglītības pārvalde vai izglītības speciālists, kā arī var tikt iesaistīti pārstāvji no izglītības

iestādēm, bērnu aprūpes iestādēm, ieslodzījumu vietām, pedagoģiski medicīniskās komisijas, Valsts policijas, Valsts probācijas dienesta u.c. Tomēr ne visās pašvaldībās ir izveidots starpinstitūciju sadarbības modelis, kā arī ne visi priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas riskam pakļauto izglītojamo vecāki ir informēti par atbalsta iespējām pašvaldībā (IKVD, 2017).

Tāpēc ir ļoti svarīgi iesaistīt izglītojamo vecākus un ģimenes problēmu risināšanā, sadarboties ar viņiem visos līmeņos, jo tikai veiksmīga institūciju, tai skaitā izglītības iestāžu un tajās strādājošo pedagogu, sadarbība ar izglītojamo vecākiem un ģimenēm palīdzēs sasniegt kopīgo mērķi - novērst un/vai samazināt priekšlaicīgu mācību pārtraukšanu.

Izmantotās literatūras un avotu saraksts

1. Āboliņa, L. (2013). *Ģimene un tās atbalsta politikas attīstība Latvijā (1990-2015)*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
2. Bæk, U.D. (2010). Parental involvement practices in formalized home – school cooperation. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 6, 549-563.
3. Barlett, C.P., & Fennel, M. (2016). Examining the relations between parental ignorance and youths' cyberbullying perpetration. *Psychology of Popular Media culture*, 1-15.
4. Barr, J., Saltmarsh, S. (2014). It all comes down to the leadership: The role of the school principal in fostering parent-school engagement. *Educational Management Administration & Leadership*, 42(4), 491-505.
5. Beļickis, I., Blūma, D., Koķe, T., Markus, D., Skujiņa V. (autoru kolektīva vad.), Šalme A. (2000). *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Zinātniskā redaktore A. Blinkena. Rīga: Zvaigzne ABC.
6. Biseniece, M. (2015). Ģimenes psiholoģija. No *Psiholoģija: lietišķās jomas / zin.* red. Kristīne Mārtinsone, Anika Miltuze. Rīga: Zvaigzne ABC, 3.sēj., 133.-154.
7. Castro, M., Expósito-Casas, E., López-Martín, E., Lizasoain, L., Navarro-Asencio, E., & Gavidia, J.L. (2015). Parental involvement in student academic achievement: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 14, 33-46.
8. Centrālās statistikas pārvalde (2018). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2017.gadā*. Statistisko datu krājums. Rīga.
9. Christenson, S.L., Rescly, A.L. (2010). *Handbook of School-Family Partnerships*. New York: Routledge.
10. Damberga, I. (2017). Vecāku iesaistīšanās bērna izglītībā: jaunākās teorijas un pētījumi. *Baltijas psiholoģijas žurnāls*. 18, 59-75.

11. Eiropas Komisija (2017). *Izglītības un apmācības pārskats (2017). Latvija*. Pieejams: https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-lv_lv.pdf
12. Epstein, J. (2002). *Six types of involvement: keys to successful partnerships*. National Network of Partnership Schools, John Hopkins University, Baltimore. Pieejams: http://www.csos.jhu.edu/P2000/nnps_model/school/sixtypes.htm
13. Graham-Clay, S. (2005). Parent teacher cooperation; educational strategies; parent participation; parent school relationship; information technology; computer mediated communication. *School Community Journal* 16, 1, 117–129.
14. Hoover-Dempsey, K.V., Walker, J.M.T., Sandler, H.M., Whetsel, D., Green, C.L., Wilkins, A.S., & Closson, K. (2005). Why do parents become involved? Research findings and implications. *The Elementary School Journal*, 106(2), 105-130. Pieejams: <http://www.vanderbilt.edu/peabody/family-school/papers/Hoover-Dempsey2005.pdf>
15. Izglītības kvalitātes valsts dienests (2017). *Metodoloģiskās vadlīnijas darbam projektā „Atbalsts priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas samazināšanai”*. Rīga.
16. Izglītības un zinātnes ministrija (2015). *Pētījums par politikas alternatīvu veidošanu priekšlaicīgas mācību pārtraukšanas problēmas risināšanai*. (Iepirkuma identifikācijas Nr. IZM 2015/38). Rīga.
17. Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S., Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social Behaviour and Personality*, 36, 145-162.
18. Johnston, C. & Mash, E.J. (1989). A Measure of Parenting Satisfaction and Efficacy. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18(2), 167-175.
19. Kapari, K., & Stavrou, P.D. (2010). School characteristics as predictors of bullying and victimization among Greek middle school students. *International Journal of Violence and Schools*, 11, 93-113.
20. Klauža, A., Kozaka, Dz., Pagraba, E., Smirnova, I., Veispale, K. (2009). *Skolas un ģimenes sadarbība*. Metodiskais līdzeklis. Rīga: Valsts jaunatnes iniciatīvu centrs.
21. Miltuze, A., Biseniece, M. (2015). Iedzimtība un vide. No *Psiholoģija: pamatjautājumi - teorijas un pētījumi* / zin. red. Kristīne Mārtinsone, Anika Miltuze. Rīga: Zvaigzne ABC, 1.sēj., 106.-126.
22. Ministru kabineta noteikumi Nr. 545 (2017). *Noteikumi par institūciju sadarbību bērnu tiesību aizsardzībā*. Rīgā 2017.gada 12.septembrī. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/293496-noteikumi-par-instituciju-sadarbibu-bernu-tiesibu-aizsardziba>
23. OECD (2017), PISA 2015 Results (Volume III): Students' Well-Being, PISA, OECD Publishing, Paris. Pieejams: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264273856-en>

24. Olweus, D. (1993). *Bulling at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
25. Olweus, D. (1999). Sweden. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying* (pp.7-27). London: Routledge.
26. Olweus, D. (2012). Invited expert discussion paper cyberbullying: An overrated phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 9, 520-538.
27. Putniņa, A. (2008). „Neredzamās” viena dzimuma partneru ģimenes Latvijā. Pieejams: http://providus.lv/article_files/1634/original/neredzamas_viena_dzimuma_gimenes.pdf?1332318075
28. Rifkins, Dž. (2004). *Jaunās ekonomikas laikmets*. Rīga: Jumava.
29. Rubene, Z. (2016). Tehnoloģiju integrēšana izglītībā. *Tagad. Zinātniski metodisks izdevums. Red. Z. Rubene*. Latviešu valodas aģentūra. 1(10), 4-8.
30. Sabiedrības integrācijas fonds (2013). *Izpētes ziņojums. Daudzbērnu ģimeņu situācija mūsdienā Latvijā*. Pieejams: [http://titania.saeima.lv/livs/saeimasnotikumi.nsf/0/5f1bd5a948d699c2c2257c24002ac867/\\$FILE/Daudzbernu_gimenu_situacija_APTAUJA_final%20copy.pdf](http://titania.saeima.lv/livs/saeimasnotikumi.nsf/0/5f1bd5a948d699c2c2257c24002ac867/$FILE/Daudzbernu_gimenu_situacija_APTAUJA_final%20copy.pdf)
31. Saeima (1998). *Bērnu tiesību aizsardzības likums*. Pieņemts 19.06.1998. Pieejams: <https://m.likumi.lv/doc.php?id=49096>
32. Saeima (2012). Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.-2020.gadam. Pieņemts 20.12.2012. Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=253919>
33. Thompson, B.C., Mazer, J.P. (2012). Development of the parental academic support scale: frequency, importance, and modes of communication”. *Communication Education* 61,2, 131–160.
34. Underwood, J.D.M., Farrington – Flint, L. (2015). *Learning and the E- Generation*. West Sussex, Wiley Blackwell.
35. Zvidriņš, P. (2003). *Demogrāfija*. Rīga: Latvijas Universitāte.